

Krzysztof Nowiński

Problematyka naukowa, konserwatorska i ekspozycyjna ceglanej rotundy w Sieradzu

Ochrona Zabytków 25/1 (96), 33-37

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krokwiowe dachy nie są związane konstrukcyjnie ze ścianami. Założone są one luźno na kopułę zrębu, z którego łatwo je zsunąć, np. podczas pożaru.

Nakreślone powyżej cechy spichrzy o kopulasto-sklepionym zrębie, takie jak masywność budowli, ściany oblepione gliną, ruchomy dach, małe świetliki okienne przypominające strzelnice, solidnie wykonane drzwi, oraz region ich występowania koncentrujący się na terenie południowej Opolszczyzny i Spiszu pozwalają wnioskować o obronnej funkcji tych obiektów. Funkcja ta mogła mieć duże znaczenie właśnie na tych obszarach, które w dalekiej przeszłości charakteryzowały się wzmożonym ruchem ludności (sąsiedztwo Bramy Morawskiej), a więc narażone były na występowanie częstych starć zbrojnych. Zaprezentowany powyżej rodzaj spichrzy należy do grupy obiektów reprezentujących tak charakterystyczne dla opolskiego pejzażu budownictwo drewniane i jako taki powinien być objęty ochroną. Spichrze te nie mają odpowiedników w innych rejonach Polski, nie zabezpieczone jednak w terenie niszczeją z roku na rok lub są rozbierane na opał. Działający

przy Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki Zespół Doradczy do spraw Parków Etnograficznych i Budownictwa Drewnianego wydał wprawdzie w 1966 roku memoriał, w którym nakreślono program budowy skansenów i zabezpieczenia architektury ludowej, nie rozwiązuje to jednak w pełni zagadnienia. W zakresie opieki nad tymi zabytkami powinna się ujawniać działalność sił miejscowych, nie wszystkie bowiem warte zabezpieczenia spichrze znajdują się na terenie Muzeum Wsi Opolskiej w Opolu Bierkowicach. Należy więc rozpatrzyć ewentualność nadania wtórnej funkcji tym obiektom, a możliwości w tym zakresie jest wiele — od gospodarczych po turystyczne. Mogą pełnić one rolę izb muzealnych, baz turystycznych, sklepów z pamiątkami regionalnymi. Istnieją zresztą wzorce we Francji, Szwecji, z których także warto skorzystać.

Samo uznanie opolskich spichrzy o kopulasto-sklepionym zrębie za obiekty zabytkowe, bez podjęcia kroków zmierzających do ich ochrony, to naprawdę mało.

mgr Antoni Kuczyński
Wrocław

ANCIENT GRANARIES WITH DOME-LIKE VAULTED CARCASSES

The work presented above was based upon materials gathered as a result of field investigations carried out to order of the Opole Rural Building Museum at Opole-Bierkowice. From within the range of monuments featuring characteristic marks of rural architecture in Opole Region as those most valuable historically may, no doubt, be regarded granaries coming from the late eighteenth and the first half of nineteenth century. Within the variety of buildings of particular interest should be listed granaries with their dome-like vaulted carcasses exhibiting the genuine genetic and constructional shapes. The territory in which may

be encountered the objects of this kind covers the south and south-east areas of Opole Region reaching as far as to Spisz Region. This type of granary may genetically be related to buildings fitted with the dome-shaped roofings. Granaries with dome-like vaulted carcasses are constituting quite an unique type of rural buildings having no their equivalents in other parts of Poland and therefore to regard them as historical monuments together with suitable measures for their protection seems to be an order of the day.

KRZYSZTOF NOWIŃSKI

PROBLEMATYKA NAUKOWA, KONSERWATORSKA I EKSPOZYCYJNA CEGLANEJ ROTUNDY W SIERADZU

Obiekt odkryto w trakcie badań archeologicznych Wzgórza Zamkowego w Sieradzu, prowadzonych w 1968 r. przez miejscowe Muzeum¹.

¹ *Informator Archeologiczny* (badania 1968 r.), Warszawa 1969, s. 289.

W następnym roku badania przejęła Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska PP „Pracownia Konserwacji Zabytków”, Oddział w Warszawie. Początkowo sądzono, że znaleziony mur ceglany, zbudowany na planie zbliżonym do

koła, jest pozostałością baszty². W 1969 r. odkryto relikty „przybudówki” odchodzącej od budowli centralnej w kierunku wschodnim. Mury obu obiektów są ze sobą związane. Pierwsze sugestie co do sakralnego przeznaczenia budowli powstały w 1970 r. i opierały się na dokładnej analizie architektonicznej obiektu. M.in. stwierdzono, że przerwa w grubości muru północnego, uznawana dotychczas za schody prowadzące do lochu baszty lub wieży, stanowi wypracowany w cegle parapet okienny. Jednocześnie wschodnią „przybudówkę” uznano za absydę, a budowlę centralną za nawę.

Sieradzka rotunda jest datowana na XIII w. i ze względu na użycie do jej budowy materiału ceglanego stanowi w naszym kraju zabytek unikalny.

Według danych archeologicznych pierwsze ślady osadnictwa na Wzgórzu Zamkowym pochodzą z drugiej połowy XI w. Z tego czasu znaleziono ślady faszyny, drewnianej zabudowy oraz resztki obronnego wału drewniano-ziemnego o konstrukcji skrzyniowej. Pierwsza faza grodu trwała do około połowy XIII w. Na rumowisku poprzedniego wału postawiono nowe umocnienia. Nadal podstawę konstrukcji stanowiły skrzynie, ale przybyło kamienne jądro i ognioodporny płaszcz z gliny. Przypuszczalnie w obu fazach wznoszenia wału jego wyższe partie budowano w konstrukcji przekładkowej. Z drugiej fazy grodu (do końca XIV w.) znaleziono pozostałości zabudowy mieszkalno-gospodarczej zgrupowanej pod wałem. W końcu XIV w. powstał mурowany obwód obronny, kamienica zamkowa, brama wjazdowa i wieża w północno-

zachodniej części wzgórza oraz inne drewniane budynki.

Z badań archeologicznych i historycznych³ wynika, że dla dziejów grodu w Sieradzu najważniejszy był wiek XIII. W tym czasie w obrębie nowych umocnień drewniano-ziemnych zbudowano ceglana kaplicę grodową. Inicjatywa jej budowy wyszła najprawdopodobniej od księcia Kazimierza Kujawskiego lub jego syna Leszka Czarnego, zaś wykonawcą był przypuszczalnie dominikański zespół budowlany w połowie XIII w.

Niezbyt wysoki poziom budowlany (np. odchylenia w regularności wstęgu i zewnętrznej średnicy nawy rotundy), a z drugiej strony doskonałe opracowanie szczegółów (m.in. parapet okienny, faktura lica zewnętrznego) świadczą, że zespół nie miał specjalnych umiejętności budowy założeń centralnych, natomiast operował innymi umiejętnościami, przeniesionymi z budowy kościoła i klasztoru w Sieradzu. Związek trzech budowli — kościoła, klasztoru i rotundy — wydaje się oczywisty. Również dane archeologiczne wskazują na budowę rotundy w XIII w. Należy do nich materiał zabytkowy, głównie fragmenty naczyń, znajdujący w warstwach wału obronnego, między belkami którymi wyłożono teren przy rotundzie, a przede wszystkim w warstwach podłogi nawy i absydy.

Kaplica grodowa otrzymała przypuszczalnie wezwanie św. Marcina⁴. Źródła pisane wskazują pośrednio, że pełniła funkcje sakralne do XVI w.

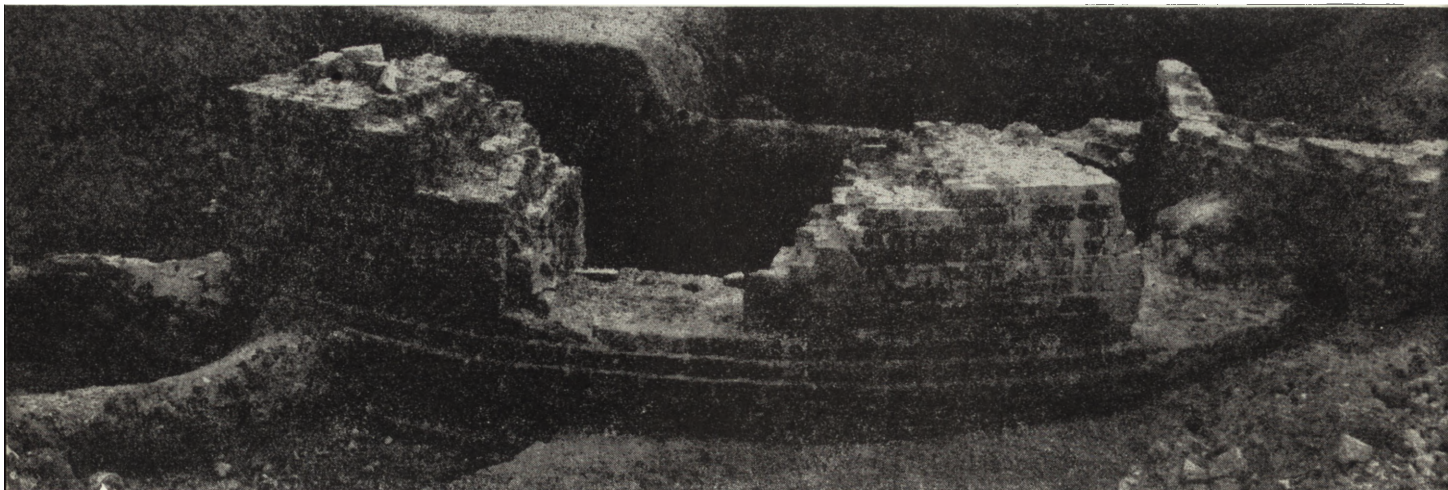
² K. Nowiński *Od baszty do rotundy*, „Z Otchłani Wieków”, R. 37 (1971) z. 2, s. 92—95, K. Nowiński, *Przyczynek do badań nad zagadnieniem rozwoju grodów w zamki*, „Wiadomości Archeologiczne”, R. 36 (1971), z. 3, K. Nowiński, *Gród i zamek w Sieradzu w badaniach archeologicznych 1969—1971*, Łódź 1972.

³ Badania historyczne dot. grodu i zamku w Sieradzu prowadzi mgr A. Grzybowski z PKZ — Warszawa. Por. także R. Rosin, *Sieradz średniowieczny w świetle źródeł pisanych*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, seria archeologiczna nr 7 (1962), s. 25—41.

⁴ Informacja ustna mgr A. Grzybowskiego.

1. Sieradz, rotunda, widok na najlepiej zachowaną północną ścianę nawy z otworem okiennym

1. Sieradz, Rotunda — the best preserved north wall of nave with window opening (fot. R. Kazimierski)

W tym czasie została zamieniona na pomieszczenie do przechowywania ksiąg grodzkich. Z okresu użytkowania kaplicy jako archiwum pochodzą zapewne wyrwy w murze zachodnim, dochodzące do niej od zewnątrz głązy stanowiące utwardzony podjazd oraz tzw. podstawa kamiennie-ceglana w nawie, służąca być może do podparcia drewnianego wjazdu do środka. Lustracje zamku sieradzkiego z XVI i XVII w. donoszą o złym stanie murów budynku archiwum, pękaniu i zawalaniu się sklepień. Wynikało to m.in. z zapadania się muru w piaszczyste podłoże.

Rotunda ma założenie jednoosiowe, dwuelementowe⁵.

N a w a. W najlepiej zachowanym północnym odcinku odsłonięty mur ma wysokość ok. 3 m od posadowienia. Od południa zachował się tylko kamienny fundament. Grubość muru z odsadzkami zewnętrznymi i wewnętrzną waha się od 2,20 do 2,40 m. Średnica zewnętrzna wynosi, z niewielkimi odchyleniami, ok. 10 m, przy stałej średnicy wewnętrznej równej 6 m. W północnym murze nawy zachowane są pierwsze warstwy cegieł sklepienia o kącie nachylenia 12°. We wnętrzu muru, w jego dolnej partii biegną kanały zbrojeniowe o wymiarach 30×21 cm, 30×19 cm, 29×16 cm itd. Znalezione w nich resztki belek i odciski drewna na zaprawie wapiennej. Schodkowy parapet otworu, zapewne okiennego, znajduje się na wysokości 1,40 m od zewnętrznego poziomu użytkowego i 1 m od poziomu wewnętrznego (podłogi). Szerokość wewnętrzna w świetle muru wynosi 1,40 m, a zewnętrzna w świetle węgarów 1,10 m. W zachodniej części muru znajduje się wyrwa o szerokości 2,60 m, celowo wykuta przez całą jego grubość, na poziomie kanału zbrojeniowego.

A b s y d a. Mur oddzielający wnętrze nawy od absydy ma grubość 1 m. Według hipotetycznych obliczeń światło między nawą a absydą nie przekraczało 2 m. Zachowane fragmenty muru północnego i południowego absydy mają grubość 1,20 m. W dalszym ich przebiegu w kierunku wschodnim znaleziono tylko negatywy. W miejscu połączenia murów absydy z murem nawy północny mur absydy jest oddalony od południowego o 5,20 m. W profilu ziemnym N—S przecinającym absydę znaleziono przypuszczalny negatyw muru sklepienia. Wysokość sklepienia od wewnętrznego poziomu użytkowego wynosi prawdopodobnie około 2 m. Nie odkryto jeszcze zakończenia absydy, ale z przebiegu negatywów murów należy wnioskować, że była półkolistą.

Mur rotundy wznoszono w sposób następujący: na dno rowu, którego zewnętrzną średnicę wy-

⁵ J. Hawrot, *Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 24 (1962), z. 3—4, s. 256.

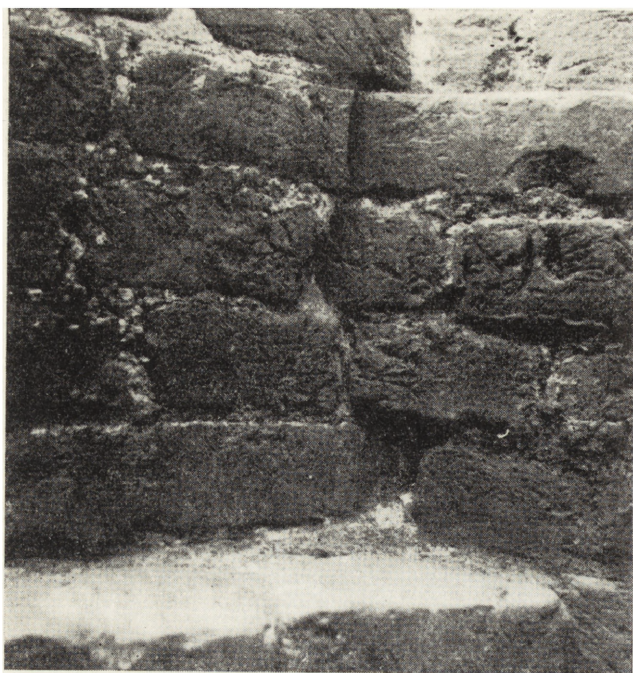

2. Sieradz, rotunda, fundament południowej części nawy i przylegające do jego lica konstrukcje drewniane wału z XIII—XIV wieku (fot. K. Nowiński)

2. Sieradz, Rotunda — foundation of the south part of nave with adjacent timber constructions of the 13th—14th century bulwark

znaczono kołkami, kładziono belki prostopadle lub równoległe do lica muru. Wrzucano na nie głązy na wysokość około 0,40 m, w których górną powierzchnię pokryto warstwą zaprawy wapiennej z gruzem ceglany (ok. 0,10 m). Dopiero na niej układano pierwszą warstwę cegieł o wątku nieregularnym, z ilościową przewagą cegieł — rolek. Między pierwszą a drugą warstwą cegieł pojawiają się w wielu miejscach lica zewnętrznego uzupełnienia w formie drobnych kawałków cegieł i klinów ceglanych. Druga warstwa cegieł również nie wykazuje jednolitego układu, który w postaci wątku wendyjskiego pojawia się od trzeciej warstwy. Mur ma cztery odsadzki w licu zewnętrznym i jedną w licu wewnętrznym.

Poziomy użytkowe stanowią: północny zewnętrzny — starannie wyłożony belkami, południowy zewnętrzny — skrzynie wału obronnego przylegające do lica fundamentu, środkowy — drewniana podłoga o miąższości około 0,80 m, w której znajdowano warstwy belek i ułamków naczyń. Na pierwszej warstwie be-

3. Sieradz, rotunda, połączenie muru nawy z murem absydy (fot. K. Nowiński)

3. Sieradz, Rotunda — joint of nave wall course with that of apse

lek podłogi znaleziono fragment prostokątnej podstawy ceglano-kamiennej odpowiadającej światłu wyrwy. Cegły do jej budowy były użyte wtórnie.

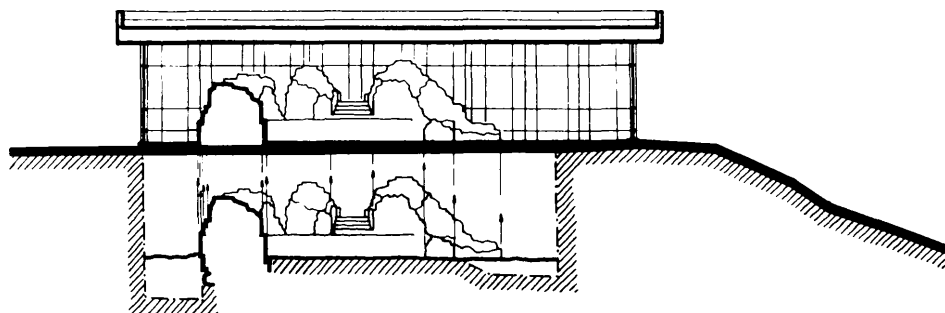
Przeprowadzono rysunkowe rekonstrukcje odkrytej partii rotundy, z których wynika, że wysokość klucza sklepiennego nawy od poziomu drewnianej podłogi wynosiła ok. 3,60 m. Na podstawie niskiego sklepienia i dużej grubości muru stwierdzono, że rotunda mogła mieć kilka kondygnacji, wznosząc się na wysokość do 10 m. Sugeruje to inne, niż sakralne, przeznaczenie wyższych kondygnacji budowli. Najprawdopodobniej pełniły one funkcje militarne. Obronny charakter rotundy sugeruje także jej lokalizacja w narożniku grodu oraz celowe obniżenie wału obronnego w tym miejscu.

Obiekt został w większej części odsłonięty w roku 1969. W roku 1970 odkryto pozostałe partie muru. W związku z szybko postępującym niszczeniem murów założono nad nimi prowizorycz-

ne zabezpieczenie od deszczu w postaci zadania — wiaty. Nie uratowało to jednak obiektu przed dalszymi stratami. W roku 1971 stwierdzono kilkanaście nowych pionowych spękań muru, odpadnięcie lica o powierzchni ok. 2 m² oraz bezpowrotne zniszczenie cegieł w koronie i sklepieniu. Mimo licznych interwencji okazało się, że nie ma w tej chwili możliwości pełnego konserwatorskiego zabezpieczenia zabytku. Niejednokrotnie proponowano zabezpieczenie rotundy przez zasypanie. Nie jest to oczywiście żadne wyjście z trudnej sytuacji, ale będzie zapewne krokiem ostatecznym wobec złego stanu tego cennego zabytku. Wydaje się, że przy natychmiastowej interwencji służba konserwatorska jest jeszcze w stanie uratować obiekt.

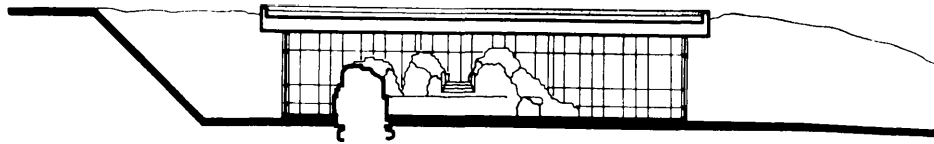
Na terenie Wzgórza Zamkowego, należącego od 1971 roku do Muzeum w Sieradzu, ma powstać rezerwat archeologiczny. Będzie on sprzężony ze skansenem etnograficznym, którego obszar przylega do wzgórza od wschodu. Częściowe otwarcie skansenu przewiduje się na rok 1975. W tym czasie powinno nastąpić udostępnienie rezerwatu. Niestety, nie ma jeszcze konkretnego planu. Zachodzi tu zjawisko „wyręczania się” — projektanci czekają na zakończenie badań archeologicznych, archeolodzy woleliby mieć w ręku przynajmniej wstępny szkic projektu, aby prowadzić dalsze badania pod kątem przydatności odkrywanych zabytków nieruchomych dla rezerwatu. Po pięciu latach badań rację mają archeolodzy, tym bardziej, że wiadomo już, na jakie zabytki nieruchome można natrafić w ziemi. Opracowanie wstępnego projektu zagospodarowania terenu winno stać się nakazem chwili. Dotyczy to przede wszystkim rotundy i jej najbliższego otoczenia. Rotunda będzie niewątpliwie głównym akcentem rezerwatu. Oczywiście jest, że prace zmierzające do konserwatorskiego zabezpieczenia obiektu powinny być ściśle związane z projektem ekspozycji. W chwili obecnej, przed ukończeniem badań archeologicznych, można przedstawić jedynie szkic rozwiązania konserwatorsko-ekspozycyjnego.

Wariant pierwszy opiera się na wydobyciu budowli z miejsca odkrycia, tj. z wykopu o pięciometrowej głębokości. Technicznie jest to zabieg trudny i w zależności od ostatecznych decyzji konserwatorskich może polegać na roze-

4. Pierwszy wariant ekspozycji rotundy w Sieradzu (rys. W. Jeleniewicz)

4. Proposed exhibition of the Sieradz Rotunda, variant I

5. Drugi wariant ekspozycji rotundy w Sieradzu (rys. W. Jeleniewicz)

5. Proposed exhibition of the Sieradz Rotunda, variant II

braniu muru większymi odcinkami. Podczas zasypywania wykopu należałoby wzmocnić warstwę ziemi, przeprowadzając zbrojenie terenu. Rotunda zostałaby odtworzona dokładnie nad miejscem jej odkrycia. Problemem będzie niewątpliwie sposób łączenia ze sobą poszczególnych partii muru. Zaletą projektu jest uniknięcie zapadania się muru w piaszczyste podłoże, niebezpieczeństwa obwałów górnych warstw ziemnych oraz zalewania przez wodę.

Drugi wariant polega na pozostawieniu obiektu in situ, po zastosowaniu środków utrwalających posadowienie muru. Krokiem koniecznym byłoby zniwelowanie otoczenia rotundy do jednego poziomu, ze spadem ku południowi i wschodowi, tj. w kierunku fosy. Ułatwi to odpływ wody, ujętej zresztą specjalnymi ściekami. Natomiast od zachodu i północy należałoby wykonać zejścia do obiektu. Projekt drugi w stosunku do poprzedniego jest ekonomicznie opłacalny i zyskuje dla celów ekspozycyjnych ziemny przekrój wału obronnego N—S, odpowiednio utrwalonego in situ.

W każdym z omawianych projektów krokiem niezbędnym będzie konserwatorskie zabezpieczenie muru za pomocą odpowiedniej zaprawy lub innych środków scalających cegły, np. mleka wapiennego. Wydaje się, że słuszne byłoby pokrycie korony murów warstwą lub kilkoma warstwami cegieł, wykonanych według wzorów gotyckich. Odcinki, w których znaleziono tylko negatywy, można oznaczyć kamieniami imitującymi fundament.

Bez względu na stosowane środki konserwatorskie należy zbudować nad obiektem pawilon o lekkiej konstrukcji. Pawilon powinien być większy od samego obiektu, aby można było odtworzyć naturalne otoczenie rotundy, tzn. skrzynie wału obronnego i belki wykładające teren.

Po realizacji jednego z projektów obiekt będzie doskonale widoczny ze skanseriu. Wydaje się zresztą, że zgodnie z wynikami badań w latach 1958—1961, w czasie których odkryto drogę — pomost łączącą gród z podgrodzim, można zbudować połączenie rezerwatu ze skansenem właśnie w pobliżu rotundy (narożnik S—E Wzgórza Zamkowego).

Od sposobu zabezpieczenia i ekspozycji rotundy powinny być uzależnione plany organizacji całego rezerwatu. Słuszne byłoby przedstawienie na jego obszarze faz rozwojowych grodu, np. ukazanie w różnych częściach rezerwatu pozostałości faszyny, konstrukcji wału, zabudowy itp., utrwalonych in situ. Powinny zostać zachowane najciekawsze profile ziemne przedstawiające przemianę grodu w zamek. Chodzi tu o negatywy muru obwodowego przecinające warstwę wcześniejsze. Ze względu na brak ruin zamku na powierzchni ziemi takie rozwiązanie rezerwatu wydaje się najszluszniejsze.

mgr Krzysztof Nowiński
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska PKZ
Warszawa

THE SCIENTIFIC, CONSERVATION AND EXHIBITION PROBLEMS CONNECTED WITH THE BRICK-BUILT ROTUNDA, SIERADZ

The rotunda that once performed the function of a stronghold chapel has been discovered in 1968 during archaeological investigations carried on area belonging to the stronghold and castle at Sieradz. It had been built within the system of fortifications constructed of timber and earth around the castle which existed here in a period from the late ninth to the late fourteenth century. Since the bricks used for its erection were joined by means of lime mortar the rotunda in question may be regarded as a unique monument of Polish architecture dating back to the mid-thirteenth century. The portion of walls exposed to daylight is ranging as high as to 3 m above the foundation level. Its nave has been erected on circular plan (with a 10 m diameter). Of architectural details the following were preserved: a stepped opening parapet, probably of a window, a vault corbel and the wood flooring. The shape of the apse is still not known. From the conservator's viewpoint the essential problem consists in durable preserving the wall relics which should form a part of the future archaeological site.

In his article the author puts forward two proposals as to possible solutions, taking into account both the preservation and exhibition standpoints. The first of the above variants suggests the full exposure of building from a pit while the other its leaving in situ together with all archaeological profiles preserved and thus revealing the stratification of both the stronghold and castle. In both cases a light-weight construction shelter should be provided above the object under which space could also be found for reconstruction of the natural setting of rotunda as, for instance, the defensive bulwark from the 13th century, beams forming the flooring, and s.o. For the purpose of open-air exhibition within the same archaeological site should also be used the profiles and timber constructions discovered in other pits. In that way could be shown the separate stages of transformation of a stronghold into a castle and a fullest possible picture history of Castle Hill at Sieradz provided with its main accent in the form of brick-built rotunda.